

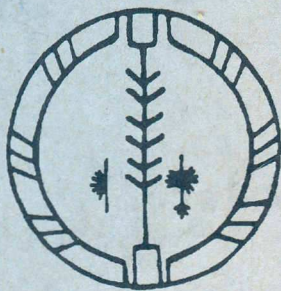
BUDAPESTI FINNUGOR FÜZETEK

1.

Eugen Helimskij

**A szamojéd népek vázlatos
története**

Fordította: Katona Erzsébet

BUDAPEST 1996

Szerkesztőségi előszó

A Budapesti Finnugor Füzetek első számát tartja kezében az olvasó. Az ELTE Finnugor Tanszékének régi törekvése, hogy saját tudományos kiadványsorozattal jelentkezessen, hasonlóan a hazai és a világ egyéb tájain található finnugrisztikai oktató- és kutatóhelyekhez. Célunk megvalósításának érdekében nagyon rögzös úton kellett végigmennünk. Az anyagi erőforrások megteremtése érdekében először egy alapítványt kellett létrehoz-nunk, majd ezt az alapítványt megerősíteni olyan mértékben, hogy az alapítóokiratban kitűzött célok megvalósításába bele-kezdhessünk. Az alapítvány céljai közül az egyik, ha nem a leg- fontosabb, a finnugor témájú kiadványok megjelentetése.

Az ELTE Finnugor Tanszéke és a Numi-Tórem Finnugor Alapítvány közös erőfeszítéseinek eredményeképpen ezennel közreadhatjuk a Budapesti Finnugor Füzetek első számát.

Ha a körülmények lehetővé teszik, a Budapesti Finnugor Fü- zetek évente 1-3 számmal fog bővülni. Műfaji korlátai nincse- nek, célja a tudomány és az oktatás szolgálata. Hosszabb tanul- mányok, tanulmánykötetek, nyelvi és történeti kresztomátiák ki- adását is tervezzük.

A Budapesti Finnugor Füzetek jelenleg az ELTE Finnugor Tanszékén szerezhető be. A sorozattal kapcsolatos észrevétele- ket, tanácsokat mindig szívesen fogadjuk.

Budapest, 1996. március 6.

A szerkesztőség

BUDAPESTI FINNUGOR FÜZETEK

1.

Eugen Helimskij

**A szamojéd népek vázlatos
története**

Fordította: Katona Erzsébet

BUDAPEST 1996

BUDAPESTI FINNUGOR FÜZETEK

*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke
és a Numi-Tórem Finnugor Alapítvány tudományos kiadványsorozata
Megjelenik füzetenként

*

Felelős szerkesztők:
DOMOKOS PÉTER és KLIMA LÁSZLÓ

*

ISSN 1219-9249
ISBN 963 463 057 X

*

Technikai szerkesztő:
JANURIK TAMÁS

*

Készült a KEL-PRINT nyomdában
Budapest, XIV., Amerikai út 84-86.
Felelős vezető: KELPIN LÁSZLÓ

*

Megrendelhető:
ELTE Finnugor Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

A szamojédok közös őstörténete

A szamojédok története – pontosabban őstörténete – úgy hatezer évvel ezelőtt kezdődött, amikor az ősuráli nyelvi area keleti részén kialakult az a nyelvjárási, amely a szamojéd alapnyelv és az egyes újkori szamojéd nyelvek őse lett.¹ Azt, hogy ez a nyelvjárási mindjobban különbözött a szomszédos ősfinnugor, s köztük a hozzá közelebb álló őssugor dialektusoktól, valószínűleg a területi elkülönülés okozta, közelebből a szamojédok lehetséges továbbvonulása kelet felé. Ennek a folyamatnak a következtében az ősi szamojédok teljesen elkülönültek a viszonylagos területi és nyelvi egységüket még őrző finnugoroktól.

Ezen események és az utána következők legvalószínűbb színhelye Nyugat-Szibéria tajgaövezete lehetett. Szóba jöhet az Ob–Irtis régió vagy az Ob–Jenyszej folyamköz is, amennyiben Hajdú Péter nyomán az uráli őshazát az Urál hegység két oldalán lévő területre – a Pecsora medencéjébe és nagyrészt Nyugat-Szibériába lokalizáljuk. (Úgy tűnik, ez az őshazakoncepció magyaráz meg a legmeggyőzőbben és a legkevésbé ellentmondásos módon minden ismert tényt.²) A szamojédok az elkövetkező néhány ezer év folyamán is a nyugat-szibériai tajga határain belül maradtak – megközelítőleg időszámításunk kezdetéig, amikor is felbomlott az összamojéd nyelvi egység. Csak ezzel magyarázható, hogy nyelvükben megőrződött minden fontosabb túlevelű fa – a cirbolyafenyő, a jegenyefenyő és a lucfenyő – uráli neve. Ha más természeti zónába vándorolnak (a tundrára, az erdőssztyepp vagy a sztyepp övezetébe), vagy ha eltávolodnak Nyugat-Szibériától, ahol a cirbolyafenyő régóta igen elterjedt volt, ezek a nevek hamarosan eltűntek volna.

A szamojédok gazdálkodásának, csakúgy, mint uráli őseik gazdálkodásának alapja a vadászat (madarakra, rénszarvasra, prémes állatokra) és a kisebb folyókon (többek között rekesztéses módszerrel) folytatott halászat volt. Ennek következménye volt a nomád – vagy félig megtelepedett életmód, a gyakori szállásváltó (ang. *shuttle*) típusú migráció, a nagyon ritkán lakott óriási területeken űzött vadászat, vagyis azok a sajátosságok, amelyek a szamojédoknál tovább maradtak fenn, mint a rokon finnugor népek többségénél. Nyilván ugyanilyen archaikus a szamojédok szellemi kultúrájának sok eleme is – azon mítoszoktól kezdve, amely szerint a világot egy víz alá bukó madár teremtette, a ternáris felépítésű panteonon át egészen a verselési elvekig és a rokonsági fokozatok

számontartásának rendszeréig. A szamojédok marginális kapcsolatai az ugorokkal, később az obi-ugorokkal az egész összamojéd korszak folyamán fennmaradtak; az Ob–Irtis régióban több Kr. e. 2.–1. évezredbeli régészeti kultúra esetében kevert ugor–szamojéd eredetet tételeznek fel. Nyelvészetiileg jól dokumentálható a szamojédok korai és sokoldalú kapcsolata a tunguz népekkel is. Amikor a szamojédok a Jenyiszejig vonultak kelet felé, ott tunguz lakosságot találtak, amelyiktől átvették a folyó nevét (**jent̚sə*). A szamojédokra azok a török etnikai csoportok is gyakoroltak bizonyos kulturális hatást, amelyek a Kr. e. 1. évezred utolsó századai folyamán az Észak-Altajba és a nyugat-szibériai tajga déli részére nyomultak. Másrészt viszont az altaji – a tunguz, a török, részben pedig a mongol – nyelvekben megfigyelhetők a tajgai területek flórájával és faunájával kapcsolatos szamojéd eredetű kölcsönzések: pl. a cirboľyafenyő, a lucfenyő, a coboly és a rénszarvas neve.

Lehetséges, hogy az altaji állattenyésztő népek hatására ment végbe az ősuráliak által vadállatként már ismert rénszarvas háziasítása. Mindenesetre a szamojéd ősnyelv a háziasított rénszarvas tenyésztésének és a vele kapcsolatos nomád életmódnak a fejlettségéről tanúskodik. Ezt az életmódot az újkorban minimális eltéréssel, a Szaján-hegységtől a Fehér-tengerig valamennyi szamojéd csoportnál megtaláljuk.³

A nyelvészeti adatok együttese lehetővé teszi, hogy a kései szamojéd őshazát (az alapnyelvi közösség felbomlását közvetlenül megelőző időben) a Csulim-folyó és a Jenyiszej középső folyásának régiójában, megközelítőleg a Tomszk–Krasznnojarszk–Jenyiszejszk háromszögben lokalizáljuk. Az újkori szamojéd népek közül a déli szölkupok és a kamasszok maradtak ebben a régióban. Természetesen, ha a kései őshaza területe eléggé kiterjedt volt – ami igen valószínű –, akkor az egészében vagy részben magában foglalhatott több szomszédos területet is: az Ob középső folyásának és mellékfolyóinak medencéjét (a központi szölkupok lakóhelyét), az Észak-Altájt és a Szaján vidékét (a matorok lakóterületét), valamint a Jenyiszej középső folyásától keletre elterülő részeket. Ám nyilván elővigyázatatlanság lenne, ha ezt az őshazát valamelyik szomszédos területre, pl. csak az Irtis mentére, vagy csak a Szajáni Felföldre korlátoznánk, ahogyan ezt némelykor teszik. Teljesen elavultnak tekinthetők azok a hipotézisek, amelyek Európa sarkvidéki részein vagy az Urál vidékén lokalizálják a szamojéd őshazát. Ugyanakkor nyitva marad az összamojéd kor-

szak lehetséges régészeti korrelátumainak kérdése – részben a fent említett régio régészeti feltáratlansága miatt.⁴

Az egyes szamojéd népek őstörténete

Mint már említettük, az összszamojéd nyelvi egység felbomlása kb. kétezer évvel ezelőtt ment végbe. (A datálás megközelítő jellegű, bár a glottokronológiától a kölcsönzések fonetikai képének elemzéséig sok egymástól független nyelvészeti adat is bizonyítja.) Ezenközben négy ág, négy etnikai egység különült el egymástól: a *szölkupok*, a *kamasszok*, a *matorok* és az *északi szamojédok* ősei.

Természetesen nem lehet kizárni, hogy a múltban léteztek más „paraszamojéd” ágak is, amelyek később eltűntek. Ilyen ágak hipotetikus nyomait fedezik fel – gyakran elégséges alap nélkül – Kazahsztán északi részén, az Ob alsó folyásánál és az európai Urál-vidéken.

Az ősuráli egység megszűnése, egy későbbi korban pedig az északi szamojéd népek osztódása lassú, fokozatos területi és nyelvjárási elkülönülés révén ment végbe, ezzel szemben egészen más a helyzet az összszamojédokkal. A mai szamojéd nyelvek fő ágainak egymás közötti viszonya más jellegű, „robbanásszerű”, „ugrásszerű” folyamatra utal, a viszonylag egységes összszamojéd nyelvközösség gyors felbomlására. A felbomlás oka lehetett külsődleges – például szóba jöhet valamiféle idegen népesség behatolása, ami kimozdította helyükről az egyes szamojéd törzseket, és hirtelen megszüntette egymás közötti kapcsolataikat. Itt helyénvaló megemlíteni, hogy miután a Kr. e. 2. században a hunok betörték a minuszinszki völgykatlanba és a vele szomszédos területekre, Dél-Szibéria történetében hosszú, viharos korszak vette kezdetét, s ez jól nyomon követhető a régészeti anyagon (gyors, nem evolúciós jellegű kultúráváltások, a harcossírok számának növekedése) és részben a történelmi dokumentumokban (a régi kínai krónikákban). A felbomlás egyik belső oka vagy előfeltétele lehetett az is, hogy a szamojédok körében kifejlődött a teherhordó rénszarvastyenyésztés.

Feltételezhető, hogy a szajáni szamojédokat – a matorok és a kamasszok őseit –, egymástól függetlenül, éppen ebben az időben szorították a Szaján előhegyei és hegyei közé. Ezen a területen az etnikai és ökológiai egyensúly sajá-

tos állapota alakult ki a hegyi-tajgai szajáni szamojédok és nagyszámú török, mongol és tunguz nyelvű szomszédaik között. A matorok és kamasszok szoros gazdasági kapcsolatot tartottak szomszédaikkal, folyamatosan érzékelték kulturális hatásukat, adót fizettek a török és mongol államalakulatoknak. Ezzel szemben nem érintette őket a sok hódító hadjárat és tömeges áttelepülés, ami a Kr. u. 1. évezred folyamán és a 2. évezred első felében a Szajáni Felföld közvetlen szomszédságában kezdődött, és mint ismeretes, többszörösen átrajzolta Eurázsia sztyeppövezetének etnikai térképét. Az egyensúly egészen addig fennmaradt, amíg az orosz állam meg nem hódította Szibériát.

Valószínűleg a fentebb említett okok magyarázzák, hogy az északi szamojédok ősei észak felé vándoroltak a Jenyiszej mentén, és végeredményként a sarkkörü tundraövezetbe kerültek. Ez a vándorlás, amelynek során intenzív kölcsönhatásban álltak Közép-Szibéria északi részének tunguz őslakosságával, több száz évig is eltarthatott.

A Kr. u. 1. évezred közepén a Jenyiszej alsó folyásánál a jobb parton – a Tajmir-félsziget nyugati részén – megjelenik egy olyan lakosság, amely dél-szibériai jellegű kerámiát hozott magával. Ezt a lakosságot természetes módon tekinthetjük korai északi szamojédoknak. A Jenyiszej torkolatától indul ki széttelepülésük a tundrára: nyugat felé a nyenyeceké Nyugat-Szibéria legészakibb részére, a Gidan és a Jamal-félszigetet is beleértve; és kelet felé a nganaszanoké a Tajmir-félszigetre és a Hatanga-folyó medencéjébe. Az enyecek a Jenyiszej legalsó folyásánál és a nyugatról hozzacsatlakozó Taz-folyó medencéjében alakultak ki.

A nyílt és ritkán lakott tundrai térség, az a lehetőség, hogy télen a rénfogatokon nagy távolságokat tehettek meg, elősegítette az egész régió gyors birtokbavételét, ugyanakkor lassította az etnikai és nyelvjárási differenciálódást. Ennek következtében az *enyec*ek nemcsak földrajzi, hanem kulturális és nyelvi vonatkozásban is átmeneti helyet foglalnak el a nyenyecek és a nganaszanok között. Tőlük nyugatra, a Jenyiszej balpartján létezett a *jurák-nyenyecek* csoportja, amelynek nyelvjárása (a régi keleti vagy tulajdonképpeni jurák) átmenetet képezett a nyenyec és az enyec nyelv között. Az *erdei nyenyecek* különleges természeti és földrajzi helyet foglaltak el az Ob alsó folyásától keletre elterülő tajgai körzetekben. Gazdaságukban, csakúgy, mint a szomszédos osztjajok gaz-

daságában a vadászat és a halászat játszotta a főszerepet, nem pedig a rénszarvастenyésztés, mint a tundrai nyenyeczek esetében.

Az északi szamojédok (a tundrai nyenyeczek) az Urál sarkvidéki részén át már az 1–2. évezred fordulóján behatoltak az Európa legészakkeletibb részén elterülő Nagy Tundrára, és mint a permi és ugor népek szomszédai ismeretessé váltak a skandináv és szláv felfedezők előtt. Az óorosz *Régmúlt idők krónikája* a 11. század végén közli Gyurjata Rogovics novgorodi lakos szavait: "...elküldtem a szolgálmat Pecsorába az emberekhez, akik adót fizetnek Novgorodnak. És megérkezett a szolgálom hozzájuk, onnan elment Jugor földre. A jugorok érthetetlen nyelvű emberek, és szomszédosak a szamojédokkal az északi országokban." (D. Sz. Lihacsov fordítása alapján.) A további nyugatra tartó vándorlás során a nyenyeczek megtelepedtek a Kis Tundrán a Pecsora balpartján, a tyimani és kanyini tundrán a Fehér-tenger keleti partvidékén és Novaja Zemlja déli részén.

A sarkvidéki tundra benépesítése során az északi szamojédok fokozatosan kiszorították és asszimilálták e területek korábbi lakosságát, amelynek etnikai hovatartozása és nyelve teljesen ismeretlen.⁵

A tundrai nyenyeczek előtti, nyilván főként fókavadászattal foglalkozó lakosság emléke a „s'ixiri'a"-ról szóló nyenyec legendákban őrződött meg (olykor a nyenyec nemzetségek ősei között említik őket). A *nganaszanok*ra valószínűleg jelentősebb hatást gyakorolt szubsztrátumként Tajmir legrégibb őslakossága. A nganaszan alapszókincsben, mitológiában, anyagi kultúrában sok nem szamojéd eredetű elem található, amelyek a helyi hagyományok erős hatásáról tanúskodnak. Ezenkívül a nganaszanok és a *tundrai enyecek* körében (az *erdei enyecektől* és *tundrai nyenyecektől* eltérően) a rénszarvастenyésztéshez viszonyítva nem veszített gazdasági jelentőségéből a vad rénszarvasok vadászata, amely a természeti körülmények hatása mellett (a tajmiri vadrénszarvaspopuláció mind a mai napig a legnagyobb Euráziában) szintén a szubsztrátumlakosság prioritását mutathatja.

Az északi szamojéd népek folyamatos kulturális és kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn déli szomszédaikkal: a nganaszanok és az enyecek az *evenkekkel*, az enyecek a *ketekkel*, a nyenyeczek az *osztjákokkal*, a *vogulokkal* és a *zürjénekkal*.⁶ A harcias, távoli kalandozásokra kapható evenkek jellegzetes harci tetoválásukkal („varrott arcukkal”) folyamatosan a legveszélyesebb el-

lenségként szerepelnek minden északi szamojéd nép folklórjában. Heves, gyakran harci összeütközésekkel kísért konfliktusos jelleget öltöttek az idők folyamán a nyenyeczek kapcsolatai a tundrai enyecekkel meg a nganaszanokkal is. Széles körben elterjedt a folklór és a nyelv adatai szerint a más törzsbeli foglyok szolgaságba vetése (patriarchális rabszolgaság). Lehetséges, hogy ezzel a szokással függ össze a sok kevert (származása szerint osztják, nyelve szerint osztják vagy nyenyec, a rénszarvaskultúra szempontjából nyenyec) nemzetség megjelenése az Ob alsó folyásánál.

A migrációs folyamatok talán a *szölkupok*at érintették a legkevésbé a szamojéd népek közül, legalábbis a déli csoportjukat, amely több mint másfél évezreden át megőrizte eredeti lakóhelyét az Ob középső folyása és mellékfolyói mentén. Csak igen kis mértékben rajzoltak ki a szölkupok északnyugat felé (az Ob mentén lefelé) és északra. A mai Tomszki Terület déli részén a szölkup lakosságot fokozatosan kiszorították vagy asszimilálták török nyelvű szomszédai (a *barabai*, a *csati*, a *tomszki* és *csulimi tatárok*); a mongol hódítás után (13–16. sz.) nyilván még fokozódott a nyomás.

A szoros kapcsolatok és a hasonló körülmények között zajló élet igen hasonlatossá formálták a három szomszédos nép – az osztjákok, a szölkupok és a *jenyiszeji ketek* – gazdasági és kulturális hagyományait. Nem véletlen, hogy sok más nép egy közös néven ismerte őket (tör. *ištäk*, or. *osztjak*, nyeny. *xäb'i*, eny. *bago*, evenk *žandri*). Több adat utal arra, hogy a szölkupok nyelvét gyakran használták *lingua franca*-ként az etnikumok egymás közti érintkezése során a nyugat-szibériai régióban. Kevésbé szerencsésen alakultak a szölkupok kapcsolatai a rokon enyecekkel és nyenyecekkel, valamint az evenkekkel, akik a szövetséges ketektől eltérően a szölkup folklórban állandó ellenségekként szerepelnek.

A szamojéd népek Oroszország kebelében

A szamojéd népek őstörténete akkor ért véget, amikor a 16–17. sz. során Szibéria az orosz állam kötelékébe került. Ettől kezdve e népek és különböző alcsoportjaik sorsát történelmi dokumentumokból követhetjük nyomon (az orosz adminisztráció jelentéseiben és nyilvántartásaiban, és a 18. századtól az utazók és a felfedezők műveiben is).

Észak meghódítása során az oroszoknak ellenálló őslakosság jelentéktelen veszteséget szenvedett közvetlen hadi cselekmények következtében; jóval nagyobb volt az addig ismeretlen járványos betegségek, különösen a himlő által okozott veszteség. Meg kell jegyezni, hogy az orosz adminisztráció sohasem alkalmazta a közvetlen népirtás, a genocídium politikáját az őslakossággal szemben (ami más gyarmatosító hatalmak és birodalmak gyakorlatában többször is előfordult). Az volt a célja, hogy „megbékítse” az őslakosságot és szorgos adófizetővé (jaszak = prémadó) tegye. Még a gyakori lázadásokat sem követték túlságosan kegyetlen megtorló-intézkedések. Fontos szerepet játszott az orosz adminisztrációnak az a törekvése, hogy a törzsfőkre, nemzetségfőkre („fejedelmekre”) támaszkodják, akiknek a későbbiek során sok esetben megadták az orosz nemesség privilégiumait. Az ortodox egyház hittérítő tevékenysége jó részt formális volt – észak lakossága a megkeresztelkedés után is saját vallásos szokásainak hódolt, tisztelte bálványait, és folytatta a sámánkodást.⁷ Ám a kereszténység felvétele lehetőséget teremtett a beköltöző orosz lakossághoz való közeledésre, a későbbiekben pedig a teljes asszimilációra.

Szibéria oroszok által történt katonai meghódítása, az európai oroszországi lakosság tömeges betelepülésével kísért gyarmatosítása sok szibériai régióban az etnikai helyzet és az életkörülmények gyökeres megváltozásához vezetett. A változások elsősorban azokat a szamojédokat érintették – a *kamasszokat*, *matorokat*, *déli szölkupokat*, és *enyeceket* –, akik az orosz földműves kolonizáció zónájába vagy a katonai terjeszkedés központjainak közvetlen közelébe kerültek.

De számolni kell az oroszok Szibériába nyomulásának közvetett hatásaival is: sok őslakos törzs, miután igyekezett kitérni az ellenség elől vagy megszabadulni az adófizetés terhétől, inkább felkerekedett megszokott lakóhelyéről és elindult, hogy új, távolabbi és nyugodtabb földet keressen. Egyes szamojéd csoportok közvetlenül bekapcsolódtak ebbe a folyamatba (az *északi szölkupok* ősei, *jamali nyenyec*ek), mások pedig az oroszok és egykori szomszédaik kettős elnyomása alá kerültek.

Mindez a kialakult etnikai – s egyidejűleg az ökológiai és gazdasági – egyensúly megbomlását jelentette. Több viszonylag nagyobb nép esetében az eredeti területek részleges elvesztése nem járt katasztrófális következményekkel: rendelkeztek annyi embertartalékkal és egyéb belső forrással, hogy életmódjukat

részben átalakítsák, az új körülményeknek megfelelően. Azonban egyes etnikai csoportok – közöttük a szamojéd csoportok is – mindig kis létszámúak voltak (párszáz főtől párezer főig), önállóságukat és eredeti mivoltukat csak úgy tudták megőrizni, ha kapcsolatban maradtak egy bizonyos területtel és gazdálkodási móddal. Az ilyen népek esetében nem működött az adaptációs mechanizmus: a biológiai túlélés egyetlen eszközeként a kulturális és nyelvi beolvadás kínálkozott (vagy az oroszok közé, vagy pedig valamely nagyobb szomszédos népbe).

Az orosz gyarmatosítás első három évszázadában az északi etnikai csoportok többsége megőrizte eredeti mivoltát. Sőt, több népnek – így a nyenyeceknek és a szölkupoknak – a 17–18. századi létszámcsökkenés vagy stagnálás után a 19. században sikerült elérnie vagy még jelentősen növelnie is eredeti lélekszámát. Ebben a vonatkozásban pozitív szerepet játszott az észak lakói szempontjából rabló jellegű, ám jól szervezett kereskedelmi hálózat: az őslakosság elsősorban prémért cserébe rendszeresen élelmiszerekhez, vadászati felszereléshez és más árukhoz jutott, az inséges években pedig számíthatott kenyérhitelre. Több helyen, ha mégoly primitív formában is, megszervezték az orvosi ellátást és az egészségügyi felvilágosítást.

Az etnikai fejlődés kedvezőtlen tendenciái azonban a 20. századra jelentősen felerősödtek. Kezdetét vette az északi vidék intenzív iparosítása, amely együttjárt az orosz nyelvű lakosság tömeges beözönlésével és az ökológiai körülmények katasztrófális romlásával. A sztálini korszakban létrehozott gigantikus „Gulag szigetvilág” többek között azt is eredményezte, hogy a szibériai népeket egyes lakóhelyeikről kiszorították vagy adminisztratív úton kitelepítették. Elég, ha csak arra utalunk, hogy Vorkuta lágereit és bányáit a nyenyec tundrán építették fel (*Warkuta* nyenyec nyelven ’medvékben bővelkedő hely’-et jelent); hogy az ún. „halott”, soha használatba nem vett Szalehard–Igarka vasútvonalat a tundrai nyenyecnek, az erdei nyenyecnek és a Taz menti szölkupok földjein vezették keresztül; hogy egyik fő száműzetési helyül folyamatosan a narimi körzet szolgált, ami a Tomszki Terület szölkupok által lakott északi része; hogy a Jenyiszej alsó folyásánál, az enyecnek és a nganaszanok szomszédságában kiépült egy óriási ipari és lágerközpont – Noril'szk. Az 1950-es években a nyenyecet mindenestül kitelepítették a Novaja Zemlja szigetekről, ahol atomfegyverek számára építettek kísérleti pályát. A kísérleti robban-

tások után a Pecsora és a Jamal-félsziget közötti Nagy Tundrán és a sarkvidéki Urálban radioaktív csapadék hullott, tömegével pusztultak a rénszarvasok. A legutóbbi években Nyugat-Szibériában megkezdtek az olaj- és gázkitermelést, amelyet minden ökológiai és erkölcsi norma semmibevételével folytatnak.⁸

Az ortodox hittérítést a szovjet korszakban a lényegét és céljait tekintve hozzá közelálló, ám sokkal keményebb ideológiai indoktrináció váltotta fel. Az északi etnikai kisebbségekre vonatkoztatva az ún. „lenini nemzetiségi politika” mindig is a nemzeti hagyományok megingatására irányult – ebben merült ki „észak népeinek útja az ösközösségi társadalomtól a szocializmus felé”. Az iskola, a kulturális intézmények, a tömegkommunikációs eszközök főként az őslakosságnak „az egész ország életéhez” való közelebb vitelét szolgálták, azaz gyakorlatilag a russzifikálást. Az olyan népművelési intézkedések, mint a nemzeti írásbeliség megalkotása (a nyenyeczek és szölkupok esetében az 1930-as évek elején először latinbetűs, majd az 1930-as évek végén cirillbetűs formában), nemzeti nyelvű tankönyvek kiadása az elemi iskolai osztályok számára, ugyanazt a célt szolgálták: az orosz nyelvtudás nélkül iskolába kerülő gyerekeket először anyanyelvükön vetették alá ideológiai agymosásnak, s amilyen ütemben elsajátították az orosz nyelvet, annak arányában szűnt meg a nyenyec, a szölkup és más északi nyelvek iskolai használata. Nem véletlen, hogy az északi népek fiainak többsége oroszul ír és olvas, az anyanyelvi műveltség pedig csak a kisszámú humán értelmiség tulajdona marad. Lényegében ideológiai szempontok diktálták azt az 1960-as években különösen aktívan folytatott kampányt is, amely a nomád népek letelepítésére, a félnomád és kislétszámú települések felszámolására irányult. Az őslakosságnak el kellett hagynia hagyományos foglalkozását, és be kellett költöznie az újonnan épített (kevésbé komfortos) településekre. Azokkal szemben, akik megpróbálták régi területükön maradni, adminisztratív és gazdasági kényszert alkalmaztak: beszüntették az élelmiszerek és a különböző felszerelések szállítását stb. Az őslakosság ilyen településeken történő összpontosításának előnyei is voltak, például az orvosi ellátás, a kulturális szolgáltatások, az élelmiszerellátás és a fűtőanyagellátás szempontjából. Ennél sokkal jelentősebb hátrány lett, hogy az őslakosság nem tudta megőrizni hagyományos szokásait, tömegesen lumpenizálódott, terjedt

körében az alkoholizmus. Következményeit tekintve a kampány több északi nép – például a nganaszanok esetében – egyenlő volt a népirtással.

Elégge formális volt 1929–32-ben a nemzeti autonómiák rendszerének létrehozása is, amelyekbe bekerültek a többi között a szamojéd lakosság nemzeti (később autonóm) körzetei is. Ezek a következők:

Nyenyec Autonóm Körzet (az Arhangelszki területen, központja Narjan-Mar, európai nyenyecek)

Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet (a Tyumenyi Területen, központja Szalehard, jamali, Taz melléki és erdei nyenyecok, északi szölkupok)

Tajmiri = Dolgan–Nyenyec Autonóm Körzet (a Krasnojarszki Területen, központja Dugyinka, jenyiszeji nyenyecok, enyecok, nganaszanok)

A szigorúan központosított szovjet rendszerben ezek a körzetek meg voltak fosztva az önálló határozathozatal lehetőségétől, nem tudták kifejezni és megvédeni az őslakosság érdekeit. Napjainkban az északi körzetek képviseleti és adminisztratív szervei teljes egészükben a számszerű többségben lévő betelepült orosz nyelvű lakosság ellenőrzése alatt állnak.

Az elmondottakban foglalható össze a szamojédok sorsa a 17–20. században, sokezer éves történelmük talán legtragikusabb szakaszában. Az egyes szamojéd népek adott korszakra vonatkoztatott történetének legfontosabb momentumait az alábbiakban mondjuk el.

A szajáni szamojédok a 17–20. században

Az oroszok Szibériába nyomulása idején a *szajáni szamojédok* – a *matorok* és *kamasszok* – nagyszámú török (és részben jenyiszeji) törzs szomszédságában éltek. A történelmi dokumentumok gyakran nem differenciálnak a nyelvi hovatartozás szerint, hanem az általános „tatárok” megnevezéssel élnek, vagy a területi hovatartozást használják az etnikai helyett. E törzsek többsége a jenyiszeji kirgizek államának – a türk kaganátus és a mongol birodalom utódának – adófizetője volt. A matorok legalább három területi és nyelvjárási csoportból álltak: a *tulajdonképpen matorok*, a *tajgik* és a *karagasszok* csoportjából. A mai Krasnojarszki Terület délkeleti szélén lévő hegyvidéki tájakat népesítet-

ték be, valamint a szomszédos területeket Tuva északi és az Irkutszki Terület keleti részén. Levéltári források alapján a tulajdonképpeni matorok számát a 17. században B. O. Dolgih 720 főben határozta meg, a karagasszok csoportja – amely a török hatás mellett erős mongol–burját kulturális és nyelvi hatásnak is ki volt téve – pedig kb. 100 főt számlált. A tajgikról nincsenek adatok.⁹ A matorok („matorecek”) 1609–10-ben, a török–szamojéd lakosságú ún. „Tubai Föld” kötelékében lettek formálisan orosz alattvalók, bár az egész 17. század folyamán nem fizették rendszeresen a jaszakat. Az orosz vajdasági adminisztráció többször is katonai expedíciót indított a Tubai Földre, de például 1634-ben a matorok meg a (török nyelvű?) tubaiak „mentek haddal” Krasznnojarszk alá.

A 17–18. században a *kamassz* nyelvet nemcsak a tulajdonképpeni kamaszszok használták (akik a „Kamassz Földön”, a Jenyiszej két jobboldali mellékfolyója, a Mana és a Kan völgyében éltek a mai Krasznnojarszktól délkeletre és keletre), hanem a kojbalok is, akik a „Kojbál Föld”-i lakosság egy részét alkották. (A Kojbál Föld a Jenyiszej jobbparti részén Krasznnojarszktól délre terült el.) A kamasszok létszáma a 17. században 400 fő körül volt, valószínűleg ezzel arányban állt a kojbalok lélekszáma is. A Kamassz Földet 1629-ben kötelezték jaszak fizetésére, egy évvel a közeli krasznnojarszki erődítmény megépítése után.

Az oroszok megjelenése a szajáni szamojédok és török szomszédaik addigi területi elkülönülésének megszűnéséhez vezetett. A törökök a sík vidékről a hegyekbe vonultak, összekeveredtek a matorokkal és a kojbalokkal, és nyelvileg asszimilálták őket. A *tulajdonképpeni kamasszok* sorsát azonban nem a török hatás, hanem az orosz paraszti gyarmatosítás alakította.

A *tajgi* nyelvjárásról, és egyáltalán a tajgik létezéséről az egyetlen emlék és bizonyosság a G. F. Müller által 1739 körül összeállított szójegyzék. E csoport leszármazottait valószínűleg a mai északi tuvaiak (todzsák) között találjuk meg, akiknek nyelvében és anyagi kultúrájában kimutatható a szamojéd szubsztrátum hatása. A 18. században tűnt el a *karagassz* nyelvjárás is, a szamojéd nyelvű karagasszokkal Müller után már csak P. S. Pallasnak sikerült találkoznia 1772-ben.

Napjainkban az Irkutszki Terület nyizsnyeugyinszki járásában él a török nyelvű karagasszok vagy *tofalarok* (tofák) kicsiny, szintén az eltűnés határához közel álló csoportja.

Az etnonim egybeesése és a lakóhely közelsége a tofalarok és a szamojéd-karagasszok kapcsolatára utal, a tofalarok nyelvében több szamojéd kölcsönzés is található. Azonban hiba lenne teljes egészében eltörökösödött szamojédoznak tekinteni őket: a tofalar önálló török nyelv, amely kétségtelenül a hozzá közelálló tuva nyelvtől különült el jóval a 18. század előtt.

Valamivel tovább maradt fenn a *tulajdonképpeni matorok* etnikai csoportja és nyelve. G. I. Szpasszkij 1806-ban dolgozott körükben, a nyelvet beszélő utolsó ember pedig 1839-ben halt meg. (M. A. Castrén adatai szerint, aki már nem találta életben az illetőt.) A tulajdonképpeni matorok leszármazottai részben a hakaszok közé kerültek, részben pedig eloroszosodtak.

Körülbelül a matorokkal egyidőben tűntek el a kamassz nyelvű *kojbálok* is. „Kojbál” néven, „kojbál nyelvet” beszélőként már a 19. század közepén is csak egyetlen török törzset ismertek a Jenyiszej felső folyásánál. Leszármazottaik napjainkban a hakaszok közé tartoznak. Pontosan ebben a csoportban vannak a szamojéd-kojbálok leszármazottai is.

A kamasszoknak (a tulajdonképpeni kamassz nyelvjárást beszélőknek) szinte napjainkig sikerült fennmaradniuk. Utolsó menedékhelyük Abalakovo falu lett, Krasznojarszk városától 100 km-re délkeletre, ahol az első világháborút közvetlenül megelőző időben 15 kamassz család élt. Közülük nyolc ember tökéletesen beszélt a kamassz nyelvet, a többiek már eloroszosodtak.

Abalakovóban élte le életét az utolsó kamassz asszony, Klavgyija Zaharovna Plotnyikova is (neki egyébként már nem a kamassz volt az anyanyelve, második nyelvként tanulta meg az orosz után). K. Z. Plotnyikova halálának időpontja, 1989. szeptember 20-a, a szajáni szamojédok történetének végét jelentette.

A szölkupok

Szibéria Oroszországhoz való csatolásának idején a szölkupok az Ob középső folyása és mellékfolyói körüli területeket foglalták el, északon a Timig, délen a Csulim alsó folyásáig. A „tarka horda” nevű szölkup törzsszövetség kez-

detben erős ellenállást tanúsított a kozák csapatokkal szemben. A hordát Vonya „fejedelem” (törzsfő) vezette, aki Kucsum szibériai tatár kánnal állt szövetségben. Az Ob menti földek végleges meghódítása és a szölkupok adófizetésre való kötelezése a 16–17. század fordulóján ment végbe, amikor az oroszoknak az Ob mentén felfelé történő előrehaladásával egymás után megépítették a narimi (1596) és a ketyi (1602) erődítményt, valamint megalapították Tomszk városát (1604). A 17. században a négy szibériai kerületben jaszakot fizető szölkupok száma 2700 főt tett ki (Szurguti Kerület: több mint 300 fő, Narimi Kerület: kb. 1300 fő, Ketyi Kerület: több mint 500 fő, Tomszki Kerület: kb. 500 fő.)

Az orosz gyarmatosítás jelentős változást indított el a szölkupok területi megoszlásában. A legdélibb csoportok, amelyek török szomszédaik részéről addig is demográfiai nyomásnak voltak kitéve, északra vándoroltak, vagy asszimilálódtak. A 18. század végére gyakorlatilag eltűntek a Tomszki kerület szölkupjai. Ezzel egyidőben a „szurguti” szölkupok áttelepszenek (főként a Timfolyó medencéjéből) északra. A 17. század közepéről származnak az első adatok arról, hogy a szölkupok behatoltak a Taz-folyó völgyébe, az erdei enyecék területére. A 18. században egy eléggé nagyszámú és aktív északi szölkup csoport alakult ki ezen a területen. Ez a csoport később tovább terjeszkedett északkelet felé (a Turuhan és a Jenyiszej más mellékfolyóinak medencéjébe), asszimilálta az enyec lakosság maradványait, valamint a migráció által érintett hanti családokat. Az északi szölkupok folklórjában széles körben ismeretes a Taz mente első szölkup lakójáról, *N'omal' porqə*-ról ('Nyúlbundáról'), valamint az ő enyecék fölött aratott győzelméről szóló legenda.

Ugyanezen észak felé való haladás közben a szölkupok magukba olvasztottak egy kis jenyiszeji nyelvű népet – a *pumpokolokat* –, akik a 18. század elején még a Kety folyó felső folyásánál laktak.

A 19. század végén a szölkupok létszáma az asszimilációs és migrációs veszteségek ellenére is mintegy 4000 főre rúgott. Az Ob medencéjének középső részén élő szölkupok már igen régen keresztények voltak, és fokozatosan beolvadtak a vidék akkor már régóta ott élő orosz paraszti lakosságába. Jelentős részüik az oroszok által továbbra is „osztjáknek” nevezve, gyakorlatilag az északi Ob-vidék orosz lakosságának egyik etnikai csoportjává vált.

A 20. században felerősödött az asszimilációs folyamat, részben a narimi szölkupok erőszakos áttelepítése miatt, akik a Gulag uralmának szférájába kerültek. A folyamat az utóbbi évtizedekben elérte a Tim és a Kety medencéjének legtávolabbi pontjait is. Az anyanyelv továbbadása az ifjabb nemzedéknek a Tomszki Terület valamennyi szölkup csoportjánál megszűnt. Ám az utóbbi években éppen itt indult el a szölkup nemzeti újjászületési mozgalom, amely szervezetileg az 1989 szeptemberében alakított „Qoltə qup” („Obi emberek”) társaságában öltött testet. A Qoltə qup mindenkit a szölkup anyanyelv tanulására biztat, és kezdeményezte, hogy a Tomszki Terület korábban gyűjtött nyelvjárási szövegei alapján dolgozzák ki az oktatási segédanyagok rendszerét.

Az északi szölkupok létszáma a 19. század végén úgy 800 fő körül mozgott, mostanra ez a szám megkétszereződött, és az anyanyelv ismerete is viszonylag magas szinten maradt. Ebbe az irányba hat a viszonylagos elszigeteltség – a régió több pontján most is a szölkupok alkotják a lakosság többségét –, valamint a hagyományos foglalkozások – a halászat és a vadászat – dominanciája is. Ennek ellenére vannak olyan asszimilációs tényezők, amelyek a legközvetlenebb fenyegetést jelentik a szölkup nép jövője szempontjából. Ide sorolható elsősorban az, hogy a gyerekek orosz tannyelvű bentlakásos iskolákban élnek és tanulnak, amelyekben csak az utóbbi években és igen korlátozott mértékben újítták fel a szölkup nyelv tanítását. És van még egy negatív tényező: a nyugat-szibériai olaj- és gázlelőhelyek, s az a lehetőség, hogy az északi szölkupok földjén újabb lelőhelyeket tárnak fel és vonnak be a termelésbe.

A nyenyecék

Az európai nyenyecék, akiknek állandó települési területe nyugaton a Mezeny folyóig terjedt, a többi szamojéd népekhez képest hamarabb lettek először Nagy Novgorod, majd a Moszkvai Rusz alattvalói. A pusztoszerszki erődítmény megépítése a Pecsora alsó folyásánál (1500 körül), amely az adóbeszedés és a kereskedelem központja lett, csak tovább erősítette a kialakult helyzetet.

A szibériai nyenyecék földjére (az Uráltól a Jenyiszejig) a 16. és a 17. század fordulóján hatoltak be az oroszok, méghozzá két úton. Egy délibb úton Tobolszktól lefelé az Obon egészen a deltáig, ahol 1595-ben megépítették az obdorszki erődöt – ma Szalehard városa, és egy északibb útvonalon, az ún. man-

gazejai tengeri úton: Arhangelszktől a tengerpart mentén, majd a Jamal-félszigeten át, tovább az Ob és a Taz öblén keresztül a Jenyiszej felé. De nem érkezett jelentős számú orosz telepes, így a nyenyeczek elhelyezkedési területe és gazdasági tevékenységük formái nem szenvedtek komoly változást. Aktívabban kapcsolódtak be a gyarmatosítás folyamatába a zürjének (az izsmaiak), akik el-sajátították a nyenyeczek rénszarvastenyésztési szokásait, és idővel a legnagyobb szarvascsordák tulajdonosai lettek a Nagy Tundrán és az Ob alsó folyásánál.

A becslések szerint a nyenyeczek létszáma a 17. század végén 7500 fő lehetett, ebből *európai tundrai nyenyec* kb. 1500 fő, *szibériai tundrai nyenyec* több mint 5000 fő, *erdei nyenyec* legfeljebb 1000 fő.

A nyenyeczek 17–19. századi története tele van háborús konfliktusokkal. A túlzott adószedés, az orosz adminisztráció önkényeskedései többször is lázadásokhoz vezettek, amelyek során lerombolták az orosz erődítéseket. A legismertebb az obdorszkiak és a Taz mentiek 1825–39-es felkelése, amelynek vezetője *Wawl'o N'en'ang* (Vauli Piettomin) volt. A 18. században és a 19. század elején az enyeczek fölött aratott győzelem eredményeként lényegesen bővült a tundrai nyenyeczek települési területe, meg tudtak telepedni a Jenyiszej jobb partján. Valószínűleg a jamali nyenyeczek ehhez kapcsolódó csoportos keletre települése vezetett a 18. század elején még a Jenyiszej balpartján élt *jurák-nyenyec*ek kis csoportjának beolvasztásához.

Az erdei nyenyeczek is megindultak az Ob jobboldali mellékfolyóinak felső szakaszaikhoz. (A mai Hanti–Manysi Autonóm Körzet területére.) A 19. század végére stabilizálódott a nyenyeczek szállásterülete, létszámuk pedig a 17. század végihez viszonyítva mintegy a kétszeresére nőtt.

A népszámlálási adatok szerint a szovjet korszak idején is folyamatosan nőtt a nyenyeczek lélekszáma:

1926	17 560 fő
1959	23 007 fő
1970	28 705 fő
1979	29 894 fő
1989	34 665 fő

(ebből Oroszország területén 34 190 fő)

Oroszország északi nemzetiségei közül jelenleg a nyenyecек létszáma a legnagyobb. Ám e számbeli növekedés ellenére is fokozatosan csökken a nyenyecек aránya a három „nyenyec” autonóm körzetben: 1979-ben 11 % volt, ez 1989-re 6 % alá csökkent. Ennek oka, hogy ezekben a körzetekben a Szovjetunió és Oroszország más részeiből a vidék iparosítása kapcsán ideérkezők révén viharos gyorsasággal növekedett a lakosság létszáma (különösen a Jamal-Nyenyec Körzetben: az 1979-es 159 000 fős létszámhoz viszonyítva 1989-re 495 000 főre).

Fokozatosan csökken a nyenyecet anyanyelvüknek vallók aránya is: 1959 – 84,7 %, 1970 – 83,4 %, 1979 – 80,4 %, 1989 – 77,1 %. Ez az arány még így is magasabb, mint a legtöbb északi nép esetében. 1989-ben az orosz nyelvet a nyenyecек 18,1 %-a vallotta anyanyelvének, 79,8 %-uk pedig folyékonyan beszélt (anyanyelvként vagy második nyelvként). Ezek szerint még létezik a nyelvközösségnek egy olyan része – mintegy egyötöde –, amellyel csak a nyenyec nyelv ismeretében lehet adekvát módon érintkezni. Tipikus eset, hogy a fiatalok megőrzik nyenyec beszédképességüket, noha jelentős részüknél az orosz a kommunikáció fő eszköze (csakúgy, mint más északi népek esetében). Határozottan pozitív szerepet játszik, hogy az iskolában tanítják a nyenyec nyelvet, a tömegkommunikációs eszközök népszerűsítik a nyenyec kultúrát, és ebben az irányban tevékenykednek az írók is.

Ezek mellett a nyenyec nyelv viszonylagosan jó helyzete azzal magyarázható, hogy a rénszarvastenyésztés, a nyenyec kultúra gazdasági alapja a szovjet korszak minden romboló tendenciája ellenére lényegében meg tudta őrizni hagyományos formáját. Ez a termelőtevékenység teljes egészében a nyenyec őslakosság kezében maradt.

Az enyecek

A 17. század elején az enyecek sokkal nagyobb területet foglaltak el, mint jelenleg. A *tundrai enyecek* („hantaji-szamojédok”) nomád területe a tundra és az erdős tundra óriási részeire terjedt ki. Délnyugaton a Taz alsó folyásának medencéjétől kezdődött, és északkeleten a Jenyiszej és a Pjaszina öbléig terjedt.

Az *erdei enyecek* („karaszin szamojédok”) vándorlási területe a Taz középső és felső folyásától északkelet felé a Jenyiszej jobbparti részéig terjedt az Alsó-Tunguszka és a Kurejka folyók körzetében. A tundrai csoport létszáma legalább 800, az erdei csoporté pedig legalább 4–500 főre tehető.

A Jenyiszej medencéjének északi része – az enyecek szállásterülete – a Szibériába irányuló orosz terjeszkedés egyik legfontosabb támaszpontja lett. Az arhangelszki tengerjárók és a kozákok 1601-ben a Taz folyó mellett megalapították Mangazeját. Ez a város, amely az egyik enyec nemzetségről kapta a nevét (*Mogad'i*, nyenyecül *Manġan's'i*), az orosz és az európai piacokra szállított coboly- és más nemesprémeknek köszönhetően vált széles körben ismertté. Valamivel később, szintén az enyecek etnikai területén megalapították Turuhanszkot és Dugyinkát.

Az oroszokkal való összeütközések, különösen a 17. század első felében, amikor például az őslakosság többször is megtámadta Mangazeját, valamint az enyecek egy részének északra és északkeletre költözése (gyakran a szövetséges nganaszanok földjére) nyilván jelentősen gyengítette a Taz menti enyec csoportokat. Mint fentebb már említettük, a 17. század második felében és a 18. század folyamán gyakorlatilag az erdei enyecek egész szállásterülete a délről oda települt szölkupok birtokába került. A Taz és Jenyiszej melléki szölkupok a legyőzött enyecek egyik részét asszimilálták, a másik rész a Jenyiszej mentén északra vonult, a mai Igarka és Dugyinka városok közötti körzetbe. Valamivel később a kelet felé vonuló jamali nyenyecnek kiszorították a tundrai enyeceket a Taz alsó folyásától és a Jenyiszej bal partjáról. A legkésőbbi hadi események során (a 19. század első felében) a nyenyeceknek sikerült megszilárdítani helyüket a Jenyiszej jobb partján elterülő enyec földeken is. Ebben egyébként segített az orosz adminisztráció is, amely a törzsek közötti háborúskodás beszüntetését szorgalmazta: a 19. század közepére siker koronázta ezirányú erőfeszítésüket, s ez megfosztotta az enyeceket a „reváns” lehetőségétől (vagy megmentette őket a végleges megsemmisüléstől). Jelentős méreteket öltött az erdei és a tundrai enyecek nyenyecnek által történő kulturális és nyelvi asszimilációja, amely mind a mai napig folytatódik.

Mindezen okok következtében, a terület csökkenésével együtt jelentősen csökkent az enyecek létszáma is – a 19. század második felére megközelítőleg 500 főre.

A szovjet korszak adminisztratív intézkedései gyakorlatilag a negatív folyamatok folytatását jelentették, minimálisra csökkentve az enycek etnikai területét. Az utolsó tundrai enycek többsége (néhány tucatnyi ember, többségüknek megszokott érintkezési nyelve a nyenyec és az orosz) napjainkban a Jenyiszej deltájának közelében elhelyezkedő *Voroncovo* nevű településen él. Az erdei enycek (kb. 100 fő, akiknek többsége igen tökéletlenül beszél az anyanyelvén) szinte kivétel nélkül *Potapovo* faluban laknak, a Jenyiszej partján, Dugyinka felett.

A nganaszanok

A *nganaszanok* különleges történelmi sorsát az határozta meg, hogy izoláltan élnek az eurázsiai kontinens legészakibb részén, a Tajmir félszigeten. Szibéria Oroszországhoz való csatolása és az összes további események egészen századunk közepéig, csak kevésbé érintették e nomád nép életét. Viszonylag állandó maradt a létszáma is (600–900 fő), csak a himlőjárványok idején csökkent drasztikusan (a legnagyobb az 1830-as évek elején pusztított közöttük). A szamojédok közül csak a nganaszanok nem keresztelkedtek meg, és őrizték meg hagyományos neveiket (az ortodoxiát felvevő egyének kiváltak népükből, és beolvadtak szomszédaik, a *dolganok* közösségébe).

A nganaszanokról, vagy „*pjaszinai szamojédokról*”, „*tavgokról*” az 1614–27-es években történik először említés. A nemzeti al csoportok és a nemzeti földek elosztásának képe nem egészen világos: lehetséges, hogy éppen ebben az időben fejeződött be a nem szamojéd szubsztrátum-lakosság nganaszanok általi asszimilációja. A nganaszanok megadóztatására irányuló kísérletek meglehetősen erős, olykor fegyveres ellenállásba ütköztek. A végtelen tundrai térség lehetővé tette a nomádok számára, hogy könnyen kivonják magukat az orosz adminisztráció ellenőrzése alól. Később valamelyest rendeződtek a kapcsolatok: az adófizető helyek a nganaszanok számára szükséges árucseré központjaivá lettek. Egyébként a nganaszanok nem nagyon függtek a behozott áruktól. Még az 1930-as években sem voltak széles körben elterjedve a lőfegyverek a nganaszan vadászok körében. Ugyanebben az időben valamennyi nganaszan analfabéta volt, és csak kevesen tudták kifejezni magukat oroszul. Tajmir központi részén később kezdődött az ún. „szocialista átalakítás”, mint bár-

hol másutt Szibériában – csak az 1940–50-es évek fordulóján szervezték meg a kolhozokat. Az 1960-as évek elején szinte valamennyi nganaszant (kb. 90 %-ukat) dolgan etnikai területre, három vegyeslakosságú településre telepítették át, amelyek délre estek a megszokott nganaszan nomád területektől. Kísérleteik, hogy az új körülmények között folytassák a háziasított (teherhordó) rénszarvasok tenyésztését, sikerteleneknek bizonyultak. Az 1970-es évek végére a nganaszanok háziasított rénszarvasai egytől egyig elpusztultak, ők pedig teljesen el voltak vágva nemzetségi szálláshelyeiktől. Napjainkban a nganaszan népességet valósággal két részre vágja az életkor. A negyvenöt–ötven éves és idősebb emberek, akik a tundrán születtek, és ott nőttek fel, nagyon jól ismerik a hagyományos foglalkozási és kulturális szokásokat, de a megváltozott körülmények között nincs lehetőségük, hogy azokat továbbadják gyermekeiknek és unokáiknak. A fiatalok, akik egész életüket orosz nyelvű településeken és bentlakásos iskolában töltötték, szinte egyáltalán nem tudnak nganaszanul, kilátástalannak érzik életüket a településeken (amelyeknek gazdálkodása Oroszország új gazdasági körülményei között teljesen ráfizetésessé vált), ugyanakkor nincsenek kellően felkészülve sem arra, hogy visszatérjenek a tundrára, sem pedig arra, hogy a nagy ipari központokba települjenek. Az ugrásszerű, tragikus változás teljesen felforgatta ennek a nagyon eredeti szamojéd népnek az életét.

Jegyzetek

1. A szamojéd őstörténelem vizsgálatához az összehasonlító nyelvészet adatai szolgáltatják a legfontosabb és gyakran az egyetlen anyagot. Így a legrégebbi szamojédokat kénytelenek vagyunk a szamojéd nyelvek ősnyelvén beszélő emberekkel azonosítani, bár nem gondolhatjuk, hogy ezek lettek volna a szamojéd népek egyetlen vagy akár fő etnikai (biológiai) ősei. Az évezredek során többször előfordult, hogy valamilyen más, többek között nem uráli származású lakosság átvette a szamojéd beszédet („egzoszamojédok”). Másrészt viszont előfordulhatott a fordított folyamat is, amelynek eredményeként egyes szamojéd törzsek területileg elkülönültek, aztán eltűntek, vagy más nyelvre tértek át, ilyen módon nem hagyva hátra újkori szamojéd nyelvű utódokat („paraszamojédok”). Ezzel kapcsolatban érdekes megjegyezni, hogy nem sikerül kimutatni a szamojéd népek antropológiai egységét: különböző arányokban egyesítve a mongoloid és europid rassz típusok ismérveit, a szamojédok egyes csoportjai gyakran nagyobb hasonlóságot mutatnak a nem szamojéd népekkel, mint egymással (pl. a nganaszanok a jukagirokkal, a szölkupok a osztjákokkal és a ketekkel stb.). Az egzo- és paraszamojéd komponensekkel kapcsolatos néhány ténnyről és hipotézisről a továbbiakban teszünk említést.
2. A nyugat-szibériai őshaza-konceptió feltételezi, hogy az uráliak (és így a szamojédok) távol éltek az indoeurópaiak valószínű eredeti lakóhelyétől (Kelet-Európa sztyepp-övezetétől). Ezzel összhangban van az, hogy az uráli ősnyelvben nem tapasztalhatók az indoeurópai nyelvi hatás nyomai: a legrégebbi indoeurópai–uráli lexikai és morfológiai megfelelések (a 'víz', 'név', 'mos', 'tesz' stb. szavak, a névmások, a genitívus és az accusatívus végződései) az eredeti nosztratikus rokonsággal magyarázhatók, semmiképpen sem a két ősnyelv kapcsolatával.
3. Igen valószínű, hogy az összamojédok rénszarvastenyésztése tejre–húsrá és hálalásra irányult, nem pedig húsrá és fogatolásra, amint az a nyenyecék, enyecék, nganaszanok és az északi szölkupok esetében megfigyelhető. Az utóbbi esetekben a rénszarvastenyésztés szokásainak megváltozása inkább a háziasított rénszarvasok elsatnyulásával függ össze, ami tipikus jelenség, ha a rénszarvaspopuláció a kegyetlenebb északi természeti és klimatikus viszonyok közé kerül.

4. Nem látszik meggyőzőnek az a kísérlet, hogy a szamojédokat a Kr. e. 5.20– Kr. u. 5. századi Ob-menti (Szurgut–narimi) kulajkai kultúra lakosságával, vagy pedig ezzel ellentétben a Kr. e. 8. – Kr. u. 1. századi minuszinszki völgyatlanbeli tagari kultúra lakosságával azonosítsák.
5. Nem sikerül nyelvészeti érvekkel alátámasztani azt a feltételezést, miszerint a szamojédok előtti lakosság közel állt a lappokhoz (nyugaton), vagy a jukagirokhoz (keleten).
6. Egy bizonyos ideig, mielőtt az oroszok betelepedtek az Északi Dvina medencéjébe, a nyenyecék marginális kapcsolatot tartottak a kelet-balti finn törzsekkel is, a „zavolocsjei csúdokkal” (mai Arhangelszki Terület).
7. Csak néhány olyan eset ismeretes, amikor az egyház túlbuzgó képviselői az adminisztrációra támaszkodva hadat üzentek a hagyományos hiedelmeknek, üldözték a „kettős hitűeket”, és az „elhajlókat”. Így tett például Veniamin archimandrita, akinek utasítására 1826-ban több mint 100 bálványt égettek el, és megsemmisítették a kanyini nyenyecék legfontosabb szent helyét.
8. A Szovjetunió és a jelenlegi Oroszország körülményei között sajnos nem beszélhetünk komolyan jogi normákról.
9. A szamojéd népek lélekszámára vonatkozólag itt is, és a továbbiakban is azokat az értékeket alkalmazzuk, amelyeket B. O. Dolgih és más kutatók főként az orosz adminisztráció „jaszak-könyvei” (adónyilvántartásai) alapján nyertek. A számokhoz extrapoláció útján jutottak (jaszakot csak a munkaképes férfilakosság fizetett), így azok megközelítő jellegűek. Továbbá, ismeretes, hogy a lakosság egyik – olykor igen jelentős – része kivonta magát az adófizetés kötelezettsége alól, nehezen megközelíthető helyekre vándorolván.

Irodalom

- CASTRÉN, M. A. *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845–1849*. St. Petersburg 1856.
- DONNER, K. *Siperian samojedien keskuudessa vuosina 1911–1913 ja 1914*. Helsinki 1979.
- HAJDÚ, P. *A szamojédok etnogeneziséhez*. – NyK 54, 1952.
- HAJDÚ, P. *The Samoed peoples and languages*. Bloomington – The Hague 1963.
- JANHUNEN, J. *Ethnic Death and Survival in the Soviet Union*. – JSFOu 83, 1991.
- JOKI, A. J. *Die Lehnwörter der Sajansamojedischen*. Helsinki 1952 (MSFOu 103).
- PALLAS, P. S. *Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs*. Bd. III. St. Petersburg 1776.
- POTAPOV, L. P. *Zum Problem der Herkunft und Ethnogenese der Koibalen und Motoren*. – JSFOu 59: 1, 1957.
- WITSEN, N. *Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola*. Szeged 1985 (SUA 7).

*

- BOJARŠINOVA, Z. Ja. *Naselenie Zapadnoj Sibiri do načala russkoj kolonizacii*. Tomsk 1960.
- VASIL'EV, V. I. *Problemy formirovanija enisejskikh nencev*. – Ètnogenez i ètničeskaja istorija narodov Severa. Moskva 1975.
- VASIL'EV, V. I. *Problemy formirovanija severosamodijskikh narodnostej*. Moskva 1979.
- VAHTIN, N. B. *Korennoe naselenie Krajnego Severa Rossijskoj Federacii*. Sankt–Peterburg 1993 (Original English version: N. VAKHTIN. *Native peoples of the Russian Far North*. London 1992).
- GRAČEVA, G. N. *Tradicionnoe mirovozzrenie ohotnikov Tajmyra (na materiale nganasan XIX – načala XX v.)*. Leningrad 1983.
- DOLGIH, B. O. *Mifologičeskie skazki i istoričeskie predanija nganasan*. Moskva 1981.
- DOLGIH, B. O. *Mifologičeskie skazki i istoričeskie predanija encev*. Moskva 1961 (TIÈ LXVI).

- DOLGIH, B. O. *Očerki po ètničeskoj istorii nencev i èncev*. Moskva 1970.
- DOLGIH, B. O. Proishozhdenie nganasanov. – Sibirskoj ètnografičeskij sbornik. Moskva 1952 (TIÈ XVIII).
- DOLGIH, B. O. *Rodovoj i plemennoj sostav narodov Sibiri v XVII v.* Moskva 1960 (TIÈ IV).
- DOLGIH, B. O., FAJNBURG, L. A. *Tajmyrskie nganasany*. – Sovremennoe hozjajstvo, kul'tura i byt malyh narodov Severa. Moskva 1960 (TIÈ LXI).
- ZUEV, V. F. *Materialy po ètnografii Sibiri XVIII v.* Moskva–Leningrad 1947.
- Istorija Sibiri*. T. 1–2. Leningrad 1968.
- KAZAKEVIČ, O. A., KUZNECOVA, A. I. *Jazykovaja situacija u samodijskih narodov*. – Jazykovaja situacija v Rossijskoj Federacii: 1992. Moskva 1992.
- KOSAREV, M. F. *Drevnie kul'tury Tomsko–Narymskogo Priob'ja*. Moskva 1974.
- MIDDENDORF, A. F. *Putešestvie na sever i vostok Sibiri*. Č. 2. SPb. 1878.
- MILLER, G. F. *Istorija Sibiri*. T. 1–2. Moskva–Leningrad 1937–1941.
- MINENKO, N. A. *Severo–Zapadnaja Sibir' v XVIII – pervoj polovine XIX v.* Novosibirsk 1975.
- Narody Severa Rossii (1960-e – 1980-e gody). Čast' I–III*. Moskva 1992 (Materialy k serii „Narody i kul'tury” XVIII).
- PATKANOV, S. K. *Statističeskie dannye, pokazyvajuščie plemennoj sostav naselenija Sibiri, jazyk i rody inorodcev*. T. II. Sankt–Peterburg 1911 (Zapiski Russkogo geografičeskogo obščestva po otdeleniju stastistiki XI, vyp. 2).
- PELIH, G. I. *Proishozhdenie sel'kupov*. Tomsk 1972.
- POPOV, A. A. *Nganasany: Material'naja kul'tura*. Moskva–Leningrad 1948.
- POPOV, A. A. *Tavgijcy*. Moskva–Leningrad 1936.
- Problemy ètnogeneza i ètničeskoj istorii samodijskih narodov*. Tezisy dokladov. 1–3. Omsk 1983.
- PROKOF'EVA, E. D. *K voprosu o social'noj organizacii sel'kupov (rod i fratrija)* –Sibirskij ètnografičeskij sbornik. Moskva 1952 (TIÈ XVIII).
- SIMČENKO, Ju. B. *Kul'tura ohotnikov na olenej Severnoj Evrazii*. Moskva 1976.
- SIMČENKO, Ju. B. *Nganasany: Sistema žizneobespečenija*. Moskva 1992.

- Tajmyrskij ètnolingvističeskij sbornik, vyp. I. Materialy po nganasanskomu šamanstvu i jazyku.* Pod red. E. A. Helimskogo. Moskva 1994.
- TRET'IAKOV, P. I. *Turuhanskij kraj, ego priroda i žiteli.* – Zapiski Imperatorskogo Russkogo obščestva po obščej geografii II, 1869.
- HELIMSKIJ, E. A. *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovye paralleli.* Moskva 1982.
- HELIMSKIJ, E. A. *K istorii ètnojazykovoj situacii v centre Azii.* – Sinhronija i diahronija v lingvističeskix issledovanijah, č. 2. Moskva 1988.
- HELIMSKIJ, E. A. *Ob odnom perehodnom severnosamodijskom dialekte (K istoričeskoj dialektologii neneckogo jazyka).* – Proishoždenie aborigenov Sibiri i ih jazykov. Tomsk 1976.
- HELIMSKIJ, E. A. *Samodijskaja lingvističeskaja rekonstrukcija i praistorija samodijcev.* – Sravnitel'no-istoričeskoe izučenie jazykov raznyh semej: Leksičeskaja rekonstrukcija. Rekonstrukcija isčeznuvših jazykov. Moskva 1991.
- HELIMSKIJ, E. A. *Samodijsko-tungusskie leksičeskie svjazi i ih ètnoistoričeskie implikacii.* – Uralo-altaistika: arheologija, ètnografija, jazyk. Novosibirsk 1985.
- HOMIC, L. V. *Nency: Istoriko-ètnografičeskie očerki.* Moskva-Leningrad 1966.
- Ètničeskaja istorija narodov Severa.* Otv. red. I. S. GURVIČ. Moskva 1982.
- Ètničeskoe razvitie narodnostej Severa v sovjetskij period.* Otv. red. I. S. GURVIČ. Moskva 1987.

TIÈ = Trudy Instituta ètnografii, novaja serija. Moskva.

TARTALOMJEGYZÉK

A szamojédok közös őstörténete	3
Az egyes szamojéd népek őstörténete	5
A szamojéd népek Oroszország kebelében	8
A szajáni szamojédok a 17–20. században	12
A szölkupok	14
A nyenyecék	16
Az enyecék	18
A nganaszanok	20

*

Jegyzetek	22
Irodalom	24

BUDAPESTI FINNUGOR FÜZETEK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi
Tanszéke és a Numi-Tórem Finnugor Alapítvány tudományos
kiadványsorozata

*

A sorozat eddig megjelent füzetei:

1. EUGEN HELIMSZKIJ: *A szamojéd népek vázlatos története.*
Fordította: KATONA ERZSÉBET. Budapest 1996. 27 oldal.

*

Előkészületben:

2. KSZENOFONT SZANUKOV: *A cseremiszek múltja, jelene és jövője.* Fordította: KEMÉNY ATTILA. Budapest 1996.

Tisztelet Barátunk!

Amint bizonyára Ön előtt is ismert, a magyarság legközelebbi rokonai a finnugor népek. A finnugor családon belül éppen mi, magyarok vagyunk a legtöbbben, majd tizenöt milliónyian. A finnek lélekszáma kb. öt millió, az észtek egy milliónyian vannak.

A felsorolt számszerű adatok mellett a finnekről, észtekről az emberek többsége tudja, hogy önálló államban élnek. Köztudott az is, hogy az észtek a Szovjetunió felbomlásakor nyerték vissza függetlenségüket, és Észtország területét nemrégiben elhagyták az utolsó orosz csapatok is.

A közelmúlt politikai változásai azonban nemcsak a magyarokat és észteket rázták meg, hanem az Oroszország területén élő többi kis finnugor népet is. Ezeknek a népeknek a körülményeiről, múltjáról, politikai és gazdasági kilátásairól azonban jóval kevesebb információ jut el hazánkba. Sokan hallottak már a manyisi és a hanti népről, tudják, hogy ők a magyarok legközelebbi nyelvrokonai. Azt azonban már kevesebben tudják, hogy ezek a pár ezres lélekszámúra fogyott népek esetleg létezésük utolsó óráit élik. Oroszországban létezik ugyan egy Hanti-Manysi Autonóm Körzet, de ott a hanti és manyisi őslakosok már csak az őslakosoknak mintegy fél százalékát alkotják. Területükre hatalmas kőolajipar települt, pusztítva az őslakosoknak élelmet adó erdőket, szennyezve a korábban halban oly gazdag folyókat.

Más jellegű, de hasonló horderejű problémákkal küzd az Oroszországban élő többi finnugor nép is. Fokozottan érinti őket Oroszország politikai és gazdasági válsága. A komik, udmurtok, marik, mordvinok legfontosabb feladata, hogy autonóm községeikben népük és nemzeti kultúrájuk számára kivívják az orosz népességgel egyenlő jogokat, egyenlő bánásmódot. Gazdasági téren meg kell oldaniuk például a hadiüzemek átszervezését, a mezőgazdaság hatékonyabbá tételét.

Egyes kisebb baltikumi finnugor népek pedig, amelyeknek még a neve sem igen ismert hazánkban, már az utolsó utáni pillanatban vannak. A vepszék pár ezer fős népének szinte újra kell tanulnia nyelvet, kultúráját. Még náluk is kevesebben vannak azonban az inkerik és a lívek. A lív nyelvet már csak egy kb. ötven fős közösség beszéli.

A finnugorság vezető ereje kétségtelenül az önálló államisággal rendelkező finn, észt és magyar nép. Oroszország finnugor népei tőlünk várják a segítséget. Gazdasági téren a legtöbb segítséget jelenleg Finnország tudja nyújtani, de a régi gazdasági kapcsolatok újraélesztésével jelentős szerepet játszhatnak a magyarok is a térség fejlődésében. Kulturális téren, a nemzeti kultúra ápolásában, az anyanyelvi oktatás fejlesztésében azonban nyelvrokonaink számára kiemelkedő jelentőségűek az ezeréves államisággal és nemzeti kultúrával rendelkező magyarok tapasztalatai. A magyar segítőkészséget jelzi Göncz Árpád államfő 1993 nyarán tett látogatása az oroszországi finnugor népeknél.

Göncz Árpád utjára szaktanácsadói minőségben elkísérte Domokos Péter, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszékének vezetője is. Hazatérése után a segítség szándékától vezérelve a finnugrisztikai tudományok más kiemelkedő képviselőivel és gazdasági szakemberekkel együtt létrehozta a Numi-Tórem Finnugor Alapítványt.

Az oroszországi finnugor népekkel folytatott kulturális és gazdasági kapcsolatok elmélyítésében bizonyára Önnek is segítségére tudnának lenni a hazai finnugor tudományok elismert képviselői. A Numi-Tórem Finnugor Alapítvány célja a kis finnugor népek nemzeti öntudatra ébredésének támogatása, nyelvrokonaink fellendülő finnugrisztikai oktató és kutató tevékenységének segítése, valamint a finnugor népek és nyelvek oktatásának és kutatásának támogatása hazánkban.

Ha Ön is egyetért ezekkel a célokkal, kérjük, támogassa a Numi-Tórem Finnugor Alapítványt. Az APEH határozata értelmében alapítványunk támogatóinak adóalapcsökkentési kedvezményre jogosító igazolást adhatunk ki.

Az alapítvány bankszámláját a Magyar Hitel Bank kezeli, száma:

MHB 10200830-32318760

Köszönjük, hogy tájékoztatónkat figyelmesen elolvasta. Ha alapítványunk támogatása mellett dönt, bizonyos lehet benne, hogy hasznos és jó ügyet támogat!

Segítségét előre is köszöni az alapítók nevében:

Domokos Péter
egyetemi tanár

A
D. KaiseR

kávé
a jó kávék
titkát őrzi.

A mi kávénk:
MAGYAR ÁRU!

**T e h á t : m i n d i g i n k á b b
D. KaiseR-t!**

A szellemi munkát végzők többsége számára szinte elengedhetetlen „munkaeszköznek” számít az agyműködést serkentő kávé. Bizonyára Ön is rendszeres kávéfogyasztó. Nem mindegy azonban, hogy milyen kávéat iszik! Igyon mindig D. KaiseR-t! Brazil alapanyagokból készült kiváló, kellemes ízű magyar termék. És ha ezt veszi, főzi, issza, egyúttal a hazai finnugor kutatásokat is segíti!